

Onların söyləm anlamına və ümumi sözlü təsir qanunlarına tabeliyi məzmunun ifadəli intonasiya vasitələrinin təcəssüm etdirilməsi prinsiplərində öz ifadəsini tapmalıdır. Buna görə də mətnin təhlili zamanı səhnə nitqinin anlam məntiqi qanunlarından çıxış etmək və mürəkkəb struktur hallarını məntiqi-qrammatik qaydalar vasitəsi ilə yoxlamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Зайцева Л. Образный язык кино. М., Знание, 1965
2. Зимняя И.А. Речевая деятельность и психология речи. Основы теории речевой деятельности, М., Наука, 1974
3. Louson Djon Qovard. Filğm - tvorçeskiy proüess ili özik i struktura filğma. M., İskusstvo, 1964

Dos. Məsməxanım Qaziyeva

İNFORMASIYANIN STRUKTURU, QARŞILIQLI NİTQ ƏLAQƏSİ FUNKSIYASI VƏ MODELLƏRİ

XX əsrin görkəmli teatr xadimləri nitqin ifadəlilik vasitələrinin həmin stereotiplərindən və sabit formalarından imtina olunmasını tövsiyə etmişlər.

İntonasiya düzgün daxili prosesin, dəqiq nitq vəzifələrinin nəticəsi kimi yaranır, qeyri-iradi şəkildə hər dəfə nitq əlaqələri prosesində yenidən meydana gəlir. Buna baxmayaraq intonasiyanın hər bir dil üçün ümumi olan öz qanunları, səciyyəvi əlamətləri səslənmə invariantları olur və səhnə nitqi bunları bilməklə, bunlardan istifadə etməklə qurulur.

Cümlənin məntiqi-qrammatik təhlili və onun intonasiya mənzərəsi frazanın intonasiya mənzərəsinə tamamilə müvafiq gəlmir. Ayrıca götürülmüş cümlənin intonasiyası onun konstruksiyası ilə, nitqlə frazanın intonasiyası isə onun mətnarxası anlam məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Buna görə də təhlil edilən mətnin məntiqi melodiyasına riayət etməklə sözlü hərəkəti yerinə yetirmək mümkün olmur.

İntonasiya nitqin ən mütəhərrik elementidir və bu onun mühüm və maraqlı bir xüsusiyyətini əhatə edir. Cümlədə sözlərin sırası, pauza və vurğular frazada sabit qala bilər, anlam isə intonasiya vasitəsi ilə dəyişilir.

Keçən əsrin son onilliklərində intonasiya fiziologiya, elektroakustika, psixologiya, məntiq, riyaziyyat, riyazi məntiq, dilçilik, fonetika, fonologiya, nitqin patologiyası, uzaq kosmik əlaqələr texnikası, informasiya nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi və s. sahələrində nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatçılar üçün maraq doğuran kompleks yanaşma ilə bərabər, intonasiyanın müxtəlif keyfiyyət və əlamətləri -

akustik, fonetik, ekspressiv, məntiqi-qrammatik və s. yanaşmalar da maraqlı doğurur.

Səhnə nitqi problemləri üçün intonasiya hərəkətinin əks etdirilmə vasitəsi kimi daha böyük maraqlı doğurur. İntonasiya haqqında təlim hər şeydən qabaq intonasiyanın məzmununa münasibətdə ikinciliyi məsələsindən irəli gəlir. İntonasiya haqqında müasir təsəvvürün əsas fikri onun kommunikativ təbiəti, canlı ünsiyyət prosesindən asılılığı haqqında fikirdir. İntonasiyanın nitq ünsiyyətində nitq hərəkətinin, nitq davranışının ifadəçisi kimi təhlili də bununla müəyyənləşdirilir.

Məhz nitq hərəkəti ilk növbədə nitq intonasiyasını və onun hədsiz-hüdüdsüz müxtəlifliklərini müəyyən edir. Nitq hərəkəti həmişə konkret, təkrar edilməzdir və intonasiyanın meydana gəlmə vasitəsi, nitqin ifadəliliyi vasitəsi kimi çıxış edir. Nitqin intonasiyası şifahi nitqdə müşahidə edilən elə dil hadisəsidir ki, onun köməkliyi ilə cümlənin anlam məzmunu, kommunikativ mənası, predikativ münasibətləri, leksik tərkibi, sintaktik quruluşu və modallığı müəyyən kontekstdə və ya ünsiyyət şəraitində özünün konkret ifadəsini tapır.

İntonasiyanın bu definitiv tərifini onun çoxtərəfli xarakteristikasını özündə əhatə edir və intonasiyanın əsas əlamətini - hərəkəti ifadə etmək qabiliyyətini fərqləndirir.

Canlı nitqi öyrənən tədqiqatçılar həmçinin qeyd edirlər ki, cümlənin strukturu ilə səslənməsi arasında birbaşa əlaqə axtarmaq özünü doğrultmur. Frazada qrammatik və leksik vasitələrdən nə qədər az istifadə edilirsə, intonasiya bir o qədər parlaq ifadə olunur. Cümlənin hissələrinin leksik baxımdan əlaqələrinin zəifləməsi intonasiya vasitələrinin güclənməsi ilə kompensasiya olunur.

Müasir elmi linqvistik tədqiqatlar ayrıca götürülmüş cümlənin intonasiyasının öyrənilməsi üsullarından getdikcə daha çox uzaqlaşır.

Həmçinin intonasiya modelləri - invariantları obyektiv şəkildə melodik intonasiya bütövləri kimi fəaliyyət göstərir. Onlar ilk baxışda keyfiyyətə əsas tonun, ucalığın, vurğunun, pauzanın və tempin özünəməxsus hərəkət strukturu kimi qəbul edilir.

Müəyyən hədudlar daxilində intonasiyalar dillərarası səciyyə daşıyır. Məsələn, V.A.Artyomov qeyd edir ki, rus, ingilis, alman, gürcü və Ukrayna dillərinin sual və nəqli cümlələrinin intonasiyasında ümumi olan çox şey müşahidə edilir. Bu hadisə onunla bağlıdır ki, bütün ölkələrdə yaşayan insanlar müəyyən bir hadisəni nəql edir, nəyinsə haqqında soruşur və cavab verir, başqalarını cavab və reaksiya verməyə məcbur edirlər. Buna görə də bütün dillərdə nitq intonasiyasının bütün bu əsas kommunikativ tipləri vardır. İntonasiyanın bu nümunə və modelləri hər bir dildə tarixən formalaşmışdır və müxtəlif tələffüz tiplərində özünü göstərir.

Nitqdə insanın emosional vəziyyəti haqqında informasiya verilir. Emosiyaların informasiya nəzəriyyəsi emosional hal-vəziyyətlərin kifayət qədər böyük qrupunu təsnif edir. Burada ən azı emosiyaların iki qrupu -

müsbət və mənfi emosiyalar, ilk növbədə qorxu və cəsarət, şadlıq və qəmginlik, qəzəb və zəfər hissləri kimi bir-birinə zidd olan əsas dixotomik cütlüklər fərqləndirilir. Buradan çıxış edərək, emosional hal-vəziyyətlərin müvafiq intonasiya xarakteristikası haqqında danışmaq mümkündür.

Emosional hal-vəziyyətlərin eynitipliyi həm də ekspressiv intonasiyanın - qəmginliyin, qorxunun, şadlığın, qəzəbin bənzərliyini ortaya çıxarır. Ekspressiv intonasiya insanın fərdi keyfiyyətləri ilə sıx bağlıdır və eyni zamanda obyektiv xarakteristikaya malikdir.

Nitq ünsiyyətinin ümumi qanunauyğunluqları və ən ümumi səciyyələri əsasında müəyyən stereotiplər, əgər belə demək mümkünsə, nitq söyləmlərinin modelləri işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, razılıq və inkar jestləri, təəccübün mimikası və qorxu və ya gülüş mimikası, fikrin tamamlanmaması, bitməməsi zamanı tonun yuxarı qalxması və fikrin bitməsi zamanı onun aşağı enməsi, nida məqamında səsin güclənməsi ayrıca qeyd olunur. Nitq hərəkəti modelləri intonasiyada, nəfəsləmədə, səsdə, tempdə, ritmdə, mimikada, jestdə və hərəkətdə öz əksini tapır.

İntonasiya modelləri hər bir şəxs tərəfindən mütləq şəkildə mənimsənilir.

Məsələnin böyük əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, nitq intonasiyasının invariantları haqqında təsəvvür hələ özünün həllini tapmamışdır. Dilçilikdə təsdiq və adlandırma intonasiyası, həmçinin danışanın öz fikrinə (neytral, qəti, problematik xəbərverməyə) inamı, nəqli, əmr, sual, nida, təsdiq, sadalama intonasiyası ayrıca fərqləndirilir. İfadəli qiraət mütəxəssisləri intonasiya mənzərəsini müfəssəl şəkildə təsvir edirlər.

Lakin canlı intonasiyanın bütün bu formalaşdırmaq cəhdlərinin heç bir əsası yoxdur, çünki onlar funksional baxımdan istiqamətləndirilir.

Burada həm də qeyd etmək lazımdır ki, intonasiyanın cümlənin səsləndirilən strukturu kimi təsvir edilməsi canlı nitqin sxemdən, formadan, həm də statik, birmənalı sxem və formadan asılı olmasına gətirib çıxarır.

Ünsiyyət prosesində formalaşan nitqin intonasiya səciyyəsi fərqlidir, çünki nitq intonasiyası öz əsasına görə mənaya deyil, anlama adekvatdır. Deməli, intonasiya hökmən şəraiti, konkret qarşılıqlı münasibətləri, vəziyyəti və ən əsası isə ünsiyyət vəzifələrini əks etdirir.

Düzgün intonasiyanı yalnız daxili məzmunu açmaqla, dəqiq anlam sahəsini və qiymətləndirməni bilməklə tutmaq mümkündür.

Nitqin bütün intonasiya qanunauyğunluqları canlı ünsiyyət zamanı insanın iradəsindən asılı olmayaraq, fikrin, hiss və hərəkətlərin zəngin inkişafı nəticəsində realizə olunur.

İntonasiya strukturunun və canlı nitq prosesinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qiymətləndirilməsi mürəkkəb məsələdir. İntonasiya gözlə görünməyən hiss və həyəcanların ifadəsi üçün nəzərdə tutulan səs təcəssümü, səs uyğunluğudur. Yüksək səviyyədə hazırlanmış təcəssüm

aparatu iradənin daxili göstərişlərinə tabe etdirilir. Onun daxili tərəflə əlaqəsi və qarşılıqlı münasibətləri ani, qeyri-iradi, instinktiv reflekslə bağlıdır.

İntonasiyanı not işarələri ilə müqayisə edən punktuasiya nəzəriyyəsi hissləri ifadə edən intonasiya modellərinin formalizə edilməsi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Hazırda intonasiya və punktuasiya arasında birbaşa bağlılıq tipik hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Durğu işarələri cümlənin emosional çalarlarını (sual, nida, sadalama, fikrin yarımçıq ifadəsi) göstərir, ancaq eyni zamanda sözlərin məzmununu tamamlamır. Eyni konstruksiyalı, eyni söz düzümlü, eyni durğu işarəli və eyni məntiqi vurğulu bir cümlədə müxtəlif anlamlar və hətta bir-birinə zidd anlamlar fərqləndirilə bilər ki, bu da frazanın intonasiya mənzərəsinin fərqləndirilməsi ilə mümkün olur.

THE MOTHER... NOV. (To the girl). This is for your flowers.

THE FLOWER GIRL. Thank you kindly, lady (Pygmalion)

Burada ana ilə Gülsatan qızın replikaları kontekstdən ayrı götürüldükdə sadə cümlə kimi yalnız məmnuniyyət və təşəkkür ifadə edir. Kontekstdən, nitq şəraitindən və vəziyyətdən isə məlum olur ki, bu iki personaj arasında münasibətlər heç də rəvan və sadə deyil. Həmin ananın oğlu Freddi bir qədər əvvəl təsadüfən qızın satdığı gülləri vurub dağıtmış, sonra isə qaçıb getmişdir və indi Gülsatan qız uzun çək-çevirdən sonra zay olmuş güllərinin pulunu Freddinin anasından alır. Deməli, intonasiya adı nəqli cümlənin intonasiyasından şəraitə görə fərqləndirilməlidir.

Durğu işarələrinin intonasiya modeli obrazlı şəkildə əyani müqayisəyə də cəlb oluna bilər. Məsələn, fikri bitirən nöqtənin səsləndirilməsi daşın yuxarıdan aşağıya düşməsi ilə müqayisə edilir. Nöqtədən qabaqkı sözün fərqləndirilən hecası yuxarıdan atılan daş kimi sürətlə aşağı, danışanın səs qammasının dibinə düşür. Səs diapazonu nə qədər böyükdürsə, onun aşağıya düşmə xəttinin uzunluğu da bir o qədər böyükdür. Məsələn, Şekspirin "Makbet əsərində personajların nitqində nöqtə minimum dərəcədə işlənmişdir. Bu həmin nitq parçalarının tələffüz sürəkliyini göstərir, fikrin yalnız nöqtə olan yerdə bitdiyinə işarə edir:

MACBETH

The service and the loyalty I owe,
In doing it, pays itself. Your highness' part
Is to receive our dutics: and our duties
Arc, to your throne and state, children and servants;
Which do but what they should, by doing everything
Safe toward your love and honour!

DUNCAN

Welcome hither:

I have begun to plant thee, and will labour

To make thee full of growing [To Banquo] -Noble Banquo,

That hast no less descrvcd, nor must bc known

No less to have done so, let me infold thee,

And hold thee to my heart.

Üç nöqtə və ya ingilis yazısında onu əvəz edən böyük tire intonasiyanın bitmədiyini, səsin yuxarı qalxmadığını və aşağı enmədiyini, onun sanki əriyərək, frazanı bitirmədən yoxa çıxdığını, frazanı havadan asılı vəziyyətə saldığını ifadə edir:

Emilia. Villany, villany, villany!

I think upon 't. -I think, I smell't; -O villany! -

I thought so then; I kill myself for grief:

O villany, villany! .(Othello) ..

PICKERING [drawlig his chair- closer to Mrs Higgins and bending over to her cagcrly. Yes: it"s enormously interesting. I assure you, Mrs Higgins, wc takc Eliza very seriously. Every week -every day almost- there is some new change. [Closer again.] We keep records of every stage -dozens of gramophone disks und photographs.

Vergül "yolüstü nəfəs dərmə kimi səsləndirilir, burada oxucu (dinləyici) elə bil xəbərdar edilir ki, diqqəti zəiflətməklə deyil, onu daha da gücləndirməklə frazanın sonrakı hissəsini gözləmək lazımdır. Vergül frazanı bitirmir, onu yuxarıya sanki yuxarı mərtəbəyə qaldırır:

IAGO. ..Yet persuade myself!,to speak the truth

Shall nothing wrong.

Jack: But it is no for any child. dear Doctor. I am very fond of children. No!

the fact is,I would likc to be christened myself, this afternoon,jf you have othing better to do.

(O. Wilde. The Importance Of Being Earnest)

Nöqtəli vergül nöqtə ilə vergül arasında orta yer tutur. Bu işarə frazanın bitdiyini göstərir, ancaq bu zaman fraza nöqtədə olduğu kimi tamamilə

dibə çökmür, eyni zamanda səsin yuxarıya meyl edəcəyinə zəif hiss olunan işarə verilir:

DESDEMONA. Alas, thrice-gentle Cassio!
My advocacy is not now in tune;
My lord is not my lord; nor should I know him,
Were he in favour as in humour alter'd.
(Othello)

SARTORIUS. I am an Englishman I will suffer no priest to
interferein my business.
(Widowers' Houses)

İki nöqtə frazanın qəfildən kəsilməsini, fikrin perspektivini ifadə etmək üçün lazım olan dayanacağı göstərir. Bu cür dayanma nəyisə hazırlayır, nədənsə xəbər verir və ya sonra nəyin gələcəyini sanki barmaqla göstərir. İki nöqtə qoyulan yerdə səs yüksələ, aşağı enə və ya olduğu kimi qala bilər:

COKANE [inexorable] Her father seems to be a perfect gentleman. I
obtained the privilege of his acquaintance: introduced you: I allowed
him to
believe that he might leave his daughter in your charge with absolute
confidense.
" (Widowers' Houses)

PICKERING. ...I rather enjoy dipping into it occasionally myself: it
makes
me feel young again. Anyhow, it was a great success: an immense
success.
(Pygmalion)

IAGO. Demand me nothing: hat you know, you know:
From this time forth I never will speak word. (Othello)

Sual intonasiyası zamanı səsin yüksəlmə dərəcəsi və yüksəlmə sürəti, fonetik fiqurun kəskinliyi və ya genişliyi suala müxtəlif güc dərəcəsi verir.

Nida işarəsi səsin yüksəlməsinə görə sual işarəsinə oxşayır, ancaq bu zaman əvvəlcə yüksələn səsin qısalığı və ya sürəkli enməsi müşahidə edilir.

İntonasiya fiqurlarının öyrənilməsi nitqin ifadəliliyinə nail olmağın ən vacib yollarından biridir. Durğu işarələrinin belə kanonikləşdirilmiş və

kifayət qədər formalaşdırılmış xarakteristikası aktyorun öz üzərində işinə yaxından kömək edir.

Nitq normativlərinin, nitq modellərinin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri, onların variantlığı, qeyri-formallığı, canlı nitq hərəkətində sərbəst surətdə təzahür etməsi səhnə nitqinin əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ure P. The Problem of Plays. London 1961.
2. Былинский К.И., Розенталь Д.Э. Трудного случаи пунктуации, М., Искусство. 1961
3. Козлянинова И.П. Произношение и дикция. М., БТО, 1977

Dos. Əziz Gözəlov
ADU

TƏRÇÜMƏNİN HƏMİŞƏYAŞAR PROBLEMLƏRİ

Çəmiyyətin inkişaf dinamikasının mövcud durumunda dünya xalqları arasında mənəvi dəyərlər mübadiləsinə ehtiyaçın durmadan artması normal və tamamilə təbii sayılmalıdır. Çünki çəmiyyətin yolu insanların, xalqların bir – birindən nəşə əxz etməsi, nəşə öyrənməsi, maddi və mənəvi sərvətlərin qarşılıqlı mübadiləsi yoludur. Bu günkü dünyamız əvvəlki yeknəsəklikdən çox – çox uzaqdır. Dünən öz sərhədləri cərcivəsində qapılıb qalan itaətkar xalqlar bu gün müasir mədəniyyətin, dünya sivilizasiyasının yaranmasında bərabər hüquqlu insanlar, xalqlar kimi çıxış edirlər. Onların beynəlxalq arenaya çıxışı üçün münbit şərait yaradan kütləvi informasiya axınının güclənməsi, bu axının coğrafi sərhədləri ucurub dağıtması, insanları əməkdaşlığa, ünsiyyətə, qarşılıqlı anlaşmaya səsləməsi amilidir.

Yaşadığımız dövr yeni sivilizasiya dövrüdür, özünəməxsusluqlarla zəngin bir dövrüdür. Bu zənginliyin təminatçısı insan idrakının, onun bacarıq və qabiliyyətinin tükənməz potensialıdır. İnsan mənəviyyatını zənginləşdirən vasitələrdən biri də mütaliədir, kitablardır. Hər kəsə məlumdur ki, kitab ümumbəşəri dəyərlər aşılaraq tükənməz bir mənbədir. Biz bu dəyərlərdən, insanlığın möçüzəsi adlandırdığımız tərsümə vasitəsilə də bəhrələnirik. Tərcümə deyilən bu möçüzə dil baryerini yox edir, insanların, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir–birini anlamasına, bir –birindən öyrənməsinə kömək edir. Bu məhsuldar və cətin iş bələdcilik edən, əlbəttə, tərcüməcidir. O, öz oxucusuna təkçə əsərin məzmununu deyil, orijinal mətnə aid bütün xüsusiyyətləri, linqvistik və ədəbi məqamları catdırır. Tərcümə sənətinə qarşı tələblər ilbəil artdıqça tərcüməci bir dilin kodlarını başqa bir dilin kodları ilə əvəz etməklə yox,